

การจัดให้บริการหนังสือมนุษยตามแนวคิดการดูแลรักษาข้อมูล

The Offering Human Book Services grounded in the Principles of Data Curation

บรรพต พิจิตรกำเนิด^๑

Bunpod Pijitkamnerd

Received: 3 August 2025

Revised: 22 October 2025

Accepted: 3 November 2025

บทคัดย่อ

ห้องสมุดมนุษย เป็นนวัตกรรมการให้บริการความรู้รูปแบบใหม่ที่เริ่มต้นในประเทศเดนมาร์กเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๓ และขยายไปสู่ ๘๕ ประเทศทั่วโลก แนวคิดนี้เป็นการพลิกโฉมห้องสมุดแบบดั้งเดิมด้วยการใช้ “หนังสือมนุษย” หรือผู้ที่มีประสบการณ์และความเชี่ยวชาญพิเศษมาแบ่งปันเรื่องราวโดยตรงกับผู้ใช้บริการ ในประเทศไทยมีการจัดบริการในหลายรูปแบบ เช่น กิจกรรม “จิบกาแฟ...” ของมหาวิทยาลัยสวนดุสิต กิจกรรม “หนังสือมีชีวิต” ของมหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี และกิจกรรม “Human Library” ของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ โดยสามารถให้บริการได้ทั้งแบบพบปะโดยตรง การบันทึกวิดีโอเพื่อเผยแพร่ หรือการพบกันแบบออนไลน์ผ่านระบบประชุมทางไกล ทั้งนี้การจัดการข้อมูลหนังสือมนุษยควรดำเนินการตามแนวคิดการดูแลรักษาข้อมูลที่ครอบคลุมตั้งแต่การกำหนดกรอบการทำงาน การรวบรวม การทำรายการ การนำเข้าระบบ การดูแลรักษา การป้องกัน การใช้ซ้ำ และการบำรุงรักษาข้อมูล เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อผู้ใช้บริการ

คำสำคัญ: หนังสือมนุษย, หนังสือมีชีวิต, ห้องสมุดมนุษย, ห้องสมุดมีชีวิต

^๑ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสวนดุสิต อีเมล: bunpod_pij@dusit.ac.th

Assistant Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Suan Dusit University E-mail: bunpod_pij@dusit.ac.th

Abstract

Human Library, an innovative model of knowledge service that originated in Denmark in 2000 and has since proliferated to 85 countries globally. This concept represents a transformative approach to traditional libraries by utilizing “Human Books” or individuals possessing unique experiences and expertise, to convey their narratives directly to users. In Thailand, various initiatives exemplify this model, including the “Jib-ga-fae...” activity at Suan Dusit University, the “Living Books” initiative at Rajamangala University of Technology Isan, and the “Human Library” program at Museum Siam. Services may be delivered through face-to-face interactions, video recordings for dissemination, or online meetings via teleconferencing platforms. The management of human book data should adhere to principles of data maintenance, encompassing the establishment of a conceptualize, data collection, cataloging, ingesting, security, using and reusing, and maintenance, all aimed at optimizing user benefits.

Keywords: Human Book, Living Book, Human Library, Living Library

บทนำ

ในยุคที่เทคโนโลยีดิจิทัลเข้ามามีบทบาทในการเข้าถึงความรู้ การเรียนรู้ผ่านการปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันกลับทวีความสำคัญมากขึ้น ห้องสมุดมนุษย์ (human library) จึงเป็นนวัตกรรมการให้บริการความรู้รูปแบบใหม่ที่เกิดขึ้น^๒ เริ่มขึ้นในประเทศเดนมาร์กเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๓ โดย Ronni Abergel, Dany Abergel, Asma Mouna และ Christoffer Erichsen ซึ่งได้จัดงาน Roskilde Festival โดยมีกิจกรรม Menneskebiblioteket^๓ ในช่วงเวลาของการจัดกิจกรรมมีหนังสือมนุษย์ (human books) ให้เลือกใช้บริการกว่า ๕๐ รายการ ที่มีเนื้อหาหลากหลาย มีผู้เข้าร่วมและใช้บริการมากกว่าพันคน จากกิจกรรมครั้งนี้และเป็นจุดเริ่มของห้องสมุดมนุษย์ตั้งแต่นั้นมา^๔ ใน พ.ศ. ๒๕๔๖ Ronni Abergel ได้เข้าร่วมงานประชุมสภาเยาวชนนอร์ดิก “Unge I Norden” และเป็นแรงบันดาลใจในการก่อตั้งห้องสมุดมนุษย์ขึ้นที่นอร์เวย์ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๕๔๙ จึงมีการก่อตั้งห้องสมุดมนุษย์ถาวรแห่งแรกที่เมืองลิสมอร์ ประเทศออสเตรเลีย และประเทศอินเดีย เริ่มมีห้องสมุดมนุษย์ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๕๕๕^๕ ซึ่งนับว่าเป็นการพลิกโฉมแนวคิดดั้งเดิมของห้องสมุดด้วยการใช้หนังสือมนุษย์ ซึ่งเป็นการให้ผู้ที่มิประสบการณ์ชีวิตอันหลากหลายและพร้อม

^๒ Koley, S., “From Books to People: The Changing Role of Libraries,” *Information Research Communications* 2, 2 (2025): 165.

^๓ จักรกฤษณ์ สิริริน. Human Library “ห้องสมุดมนุษย์” ตอบโจทย์ Generation Z. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๗ มกราคม ๒๕๖๘, จาก: <https://www.salika.co/2019/10/03/human-library-menneskebiblioteket/>

^๔ About The Human Library. [Online]. Retrieved 7 January 2025, from: <https://humanlibrary.org/about/>

^๕ Maisal, A., “Human library: a worldwide movement for social change,” *Heritage* 5 (2018): 78.

แบ่งปันเรื่องราวของตนเองเป็นทรัพยากรสารสนเทศอีกรูปแบบหนึ่งเพิ่มเติมจากหนังสือที่เป็นสิ่งพิมพ์ ปัจจุบันมีห้องสมุดมนุษย์อยู่ใน ๖ ทวีป ๘๕ ประเทศทั่วโลก^๕

สำหรับประเทศไทยก่อนหน้านี้ ได้มีแนวคิดเกี่ยวกับ ห้องสมุดมีชีวิต (living library) นักวิชาการและบรรณารักษ์ในขณะนั้นต่างให้คำนิยาม และพยายามสร้างบรรยากาศการให้บริการ ตามแนวคิดดังกล่าวแตกต่างกันออกไป บ้างก็พยายามจัดกิจกรรมหลากหลายหมุนเวียนภายในห้องสมุด บ้างก็พยายามปรับภูมิทัศน์ภายในห้องสมุดให้มีความน่าสนใจ น่าใช้บริการ บางแห่งมีการจัดนิทรรศการหมุนเวียนตามแต่ประเด็นน่าสนใจที่เกิดขึ้น โดยมีเป้าหมายการให้บริการและการส่งผ่านข้อมูลความรู้ไปยังผู้ใช้บริการเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตามแนวคิดห้องสมุดมนุษย์ เป็นอีกกิจกรรมหนึ่งที่ทำให้เกิดบรรยากาศของห้องสมุดมีชีวิตได้เช่นกัน ปัจจุบันประเทศไทยใน พ.ศ. ๒๕๕๓ ได้มีการจัดตั้งเครือข่ายห้องสมุดมนุษย์แห่งประเทศไทย (Thailand Human Library Network : THLN) เริ่มครั้งแรกที่สำนักวิทยบริการและเทคโนโลยีสารสนเทศมหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน (RMUTI) โดยผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.คงศักดิ์ สังฆมานนท์ ซึ่งเป็นผู้ริเริ่มดำเนินการห้องสมุดในประเทศไทย^๖ ปัจจุบันมีสมาชิกกว่า ๔๔ แห่ง

แนวคิด “ห้องสมุดมนุษย์” นี้ไม่เพียงสร้างพื้นที่แห่งการเรียนรู้ที่มีชีวิตชีวา แต่ยังเป็นเครื่องมือสำคัญในการลดอคติ สร้างความเข้าใจ และเชื่อมโยงผู้คนในสังคมแห่งการเรียนรู้ที่อาศัยการบอกเล่า ถ่ายทอดความรู้ ความสามารถของบุคคลต่าง ๆ ที่แตกต่างกันหลากหลาย บทความนี้จึงต้องการนำเสนอแนวทางการจัดบริการหนังสือมนุษย์ตามแนวคิดและกระบวนการการดูแลรักษาข้อมูล (data curation) ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการปรับตัวของวิชาชีพบรรณารักษศาสตร์และการออกแบบการให้บริการห้องสมุดในศตวรรษที่ ๒๑

กิจกรรมหนังสือมนุษย์ที่มีอยู่จริง

เมื่อกล่าวถึงห้องสมุดมนุษย์ และหนังสือมนุษย์ หลายคนอาจจะยังไม่เข้าใจ แต่หากพิจารณานิยามที่สรุปมาของ สุภาณี เลิศจิระประเสริฐ ซึ่งเห็นภาพได้ชัดเจนว่า ห้องสมุดมนุษย์ คือ การนำคนที่เชี่ยวชาญด้านใดด้านหนึ่งมาให้คำปรึกษา พูดคุย เล่าเรื่องราวให้กับผู้มาฟัง หรือมาคุยด้วย^๗ ซึ่งทำให้ผู้ที่ใช้บริการสามารถเข้าถึงความรู้ในประเด็นต่าง ๆ ผ่านการถ่ายทอดจากผู้รู้^๘ และเมื่อติดตามความเคลื่อนไหวในการจัดให้บริการของหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการให้บริการสารสนเทศในระยะเวลาที่ผ่านมา จะเห็นว่าเป็นกิจกรรมที่มีลักษณะของห้องสมุดมนุษย์นั่นเอง ดังตัวอย่างกิจกรรมที่จัดโดย มหาวิทยาลัยสวนดุสิต มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน และพิพิธภัณฑ์มิวเซียมสยาม

^๕ จิราภา หอบันลือกิจ. “ห้องสมุดมนุษย์” เมื่อเรื่องราวของมนุษย์เป็นเหมือน “หนังสือ”. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๗ มกราคม ๒๕๖๘, จาก: [https://risc.in.th/th/knowledge/ห้องสมุดมนุษย์-เมื่อเรื่องราวของมนุษย์เป็นเหมือน-หนังสือ#:~:text=“ห้องสมุดมนุษย์%20\(Human%20Library\),รวมไปถึงอาชีพที่](https://risc.in.th/th/knowledge/ห้องสมุดมนุษย์-เมื่อเรื่องราวของมนุษย์เป็นเหมือน-หนังสือ#:~:text=“ห้องสมุดมนุษย์%20(Human%20Library),รวมไปถึงอาชีพที่)

^๖ สุภาณี เลิศจิระประเสริฐ, “ถอดบทเรียนห้องสมุดมนุษย์ ตอนแรงบันดาลใจสู่อาชีพ,” วารสารวิชาการหอสมุดแห่งชาติ ๑๒, ๑ (๒๕๖๗): ๓๙.

^๗ สายสุตา ปันตระกูล, บรรพต พิจิตรกำเนิด และปริศนา มัชฌิมา, “ห้องสมุดสถาบันอุดมศึกษากับการเปลี่ยนผ่านจากพื้นที่จัดเก็บสู่พื้นที่การเรียนรู้,” วารสารห้องสมุด ๖๙, ๑ (๒๕๖๘): ๖๓.

กิจกรรม “จิบกาแฟ...” ของมหาวิทยาลัยสวนดุสิต ริเริ่มโดย รองศาสตราจารย์ ดร.ศิโรจน์ ผลพันธิน และรองศาสตราจารย์ ดร.สุขุม เฉลยทรัพย์ โดยมีวัตถุประสงค์ให้บุคลากรในมหาวิทยาลัยที่อยู่ต่างหน่วยงานกัน มีโอกาสได้พูดคุยแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และต่อมาได้มีการเชิญบุคคลภายนอกเข้าร่วมพูดคุยเพื่อการเรียนรู้ในมุมมองที่หลากหลายมากขึ้น ลักษณะของกิจกรรมเป็นการเชิญผู้รู้ ผู้เชี่ยวชาญ ผู้มีประสบการณ์ตามแต่ประเด็นที่หยิบยกขึ้นมาพูดคุยกัน โดยเมื่อถึงเวลาของกิจกรรมผู้ดำเนินรายการจะแนะนำวิทยากร และเกริ่นนำ พร้อมกับตั้งคำถามให้วิทยากรเล่าเรื่อง ในระหว่างนั้นผู้ดำเนินรายการจะเปิดโอกาสให้ผู้ร่วมกิจกรรมซักถามวิทยากรโดยตรง เมื่อถึงช่วงสุดท้ายของกิจกรรมผู้ดำเนินรายการจะสรุปประเด็น ทั้งนี้กิจกรรมที่จัดขึ้นแต่ละครั้งจะมีการบันทึกวิดีโอ และนำไปตัดต่อเพื่อเผยแพร่ผ่านช่องทางต่าง ๆ ต่อไป

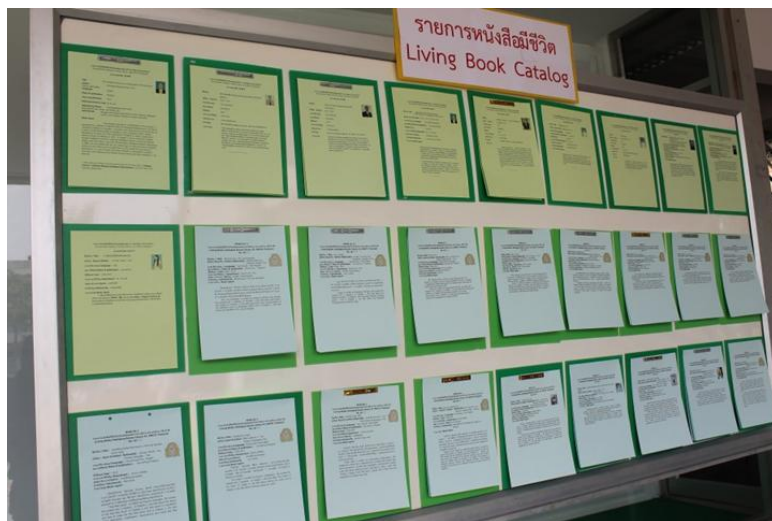

ภาพที่ ๑ ภาพประชาสัมพันธ์กิจกรรมจิบกาแฟ...

ที่มา: <https://www.dusit.ac.th/owl/event-category/jubgafae/>

กิจกรรม “หนังสือมีชีวิต” ของสำนักวิทยบริการและเทคโนโลยีสารสนเทศ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน ริเริ่มโดยผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.คงศักดิ์ สังฆมานนท์ ภายใต้โครงการจัดตั้งเครือข่ายห้องสมุดมนุษย์ในประเทศไทย ซึ่งเป็นการจัดให้บริการหนังสือมีชีวิต (living book) กล่าวคือ การให้บุคคลผู้มีความรู้ในเรื่องต่าง ๆ มาถ่ายทอดความรู้ แนวคิด ประสบการณ์ให้แก่ผู้อื่นได้รับฟังในวัน เวลา และสถานที่ที่กำหนดไว้ล่วงหน้า ทั้งนี้ หนังสือมีชีวิตจะประกอบไปด้วย ๔ องค์ประกอบหลัก คือ ๑) ผู้จัด - ทำหน้าที่จัดทำโครงการ คัดเลือก และติดต่อประสานงานกับผู้ที่เป็นหนังสือมีชีวิต ๒) ผู้ที่เป็นหนังสือมีชีวิต - มีหน้าที่ถ่ายทอดความรู้หรือเรื่องราวจากความรู้ความเชี่ยวชาญของตนเอง ๓) ผู้อ่าน - เป็นผู้ร้องขอ หรือจัดตั้งไว้ส่วนหนึ่งเพื่อให้การดำเนินงานบรรลุผล และ ๔) สถานที่และเวลาที่จัด - ควรมีการจัดสรรให้เหมาะสมไว้ล่วงหน้า สำหรับการจัดให้บริการสำนักวิทยบริการฯ จะจัดทำรายการหนังสือมีชีวิตเตรียมไว้ ผู้ใช้บริการสามารถค้นหาและเลือกหนังสือมีชีวิตตามความสนใจ และทำการแจ้งความประสงค์ขอบรรณารักษ์ หลังจากนั้นบรรณารักษ์จะทำการติดต่อไปยังหนังสือมีชีวิต เพื่อนัดหมายเวลา

และสถานที่ในการให้บริการ เมื่อถึงวันและเวลาที่กำหนดไว้ ผู้ใช้บริการที่ร้องขอจะมาพบกับผู้ที่ป็นหนังสือมีชีวิต และเริ่มกิจกรรมการเรียนรู้^๙

ภาพที่ ๒ รายการหนังสือมีชีวิต สำนักวิทยบริการและเทคโนโลยีสารสนเทศ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน
ที่มา: <https://library.oarit.rmuti.ac.th/lib/humanlibrary>

กิจกรรม “Human Library” ของ พิพิธภัณฑ์มิวเซียมสยาม ทำเป็นคลิปวิดีโอสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญ โดยมีเป้าหมายเพื่อถอดองค์ความรู้ จัดเก็บเป็นคลังดิจิทัลและเผยแพร่ เพื่อนำเสนอเนื้อหาสาระส่งผ่านกลุ่มเป้าหมายที่ติดตามพิพิธภัณฑ์มิวเซียมสยาม ผ่าน Facebook: Museum Siam ซึ่งเป็นกลุ่มเยาวชนคนรุ่นใหม่ และผู้ที่พึงสำเร็จการศึกษา^{๑๐} ดังนั้น เนื้อหาสาระที่นำมาเสนอจึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับผู้ให้บริการ เช่น เรียนรู้ชีวิตผ่านประสบการณ์ ใน พ.ศ. ๒๕๖๕ และแรงบันดาลใจสู่อาชีพ ใน พ.ศ. ๒๕๖๖ ซึ่งอาชีพที่เลือกมานำเสนอนั้นได้ข้อมูลมาจากผลการสำรวจของเว็บไซต์จัดหางาน นอกจากนั้นยังคำนึงถึงทักษะสำคัญในศตวรรษที่ ๒๑ เป็นองค์ประกอบหนึ่งในการคัดเลือกเนื้อหาสาระ

^๙ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน. แผนงานห้องสมุด. ห้องสมุดมนุษย์. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๘ มกราคม ๒๕๖๘, จาก: <https://library.oarit.rmuti.ac.th/lib/humanlibrary>

^{๑๐} สุภาณี เลิศจิระประเสริฐ. “ถอดบทเรียนห้องสมุดมนุษย์ ตอนแรงบันดาลใจสู่อาชีพ,” วารสารวิชาการหอสมุดแห่งชาติ ๑๒, ๑ (๒๕๖๗): ๓๙.

ภาพที่ ๓ ภาพโพสต์กิจกรรม Human Library ของพิพิธภัณฑ์มิวเซียมสยาม
ที่มา: <https://www.facebook.com/share/v/15joamWQb7/>

หากพิจารณาทั้ง ๓ กิจกรรมที่นำเสนอข้างต้น จะเห็นได้ว่าการจัดให้บริการหนังสือมนุษย์ (human book) หรือบางแห่งอาจเรียกว่า หนังสือมีชีวิต (living book) เป็นการใช้บุคคลที่มีความรู้ ความสามารถ ด้านต่าง ๆ มาเป็นองค์ความรู้ที่บอกเล่า หรือถ่ายทอดเรื่องราว โดยสามารถดำเนินการได้หลายรูปแบบ ตัวอย่างเช่น

- ๑) การจัดให้ผู้ให้บริการและผู้ที่เป็นหนังสือมนุษย์พบเจอกันโดยตรง
- ๒) การบันทึกวิดีโอจากผู้ที่เป็นหนังสือมนุษย์ แล้วนำไปเผยแพร่เป็นคลิปวิดีโอในช่องทางต่าง ๆ ที่ห้องสมุดมีอยู่
- ๓) การจัดให้ผู้ให้บริการ และผู้ที่เป็นหนังสือมนุษย์พบเจอกันแบบออนไลน์ ผ่านเทคโนโลยีการประชุมทางไกล ซึ่งเป็นอีกช่องทางการสื่อสารที่ได้รับความนิยมหลังจากเกิดสถานการณ์แพร่ระบาดของเชื้อโควิด-๑๙

อย่างไรก็ตาม วิธีการเรียนรู้ของคนส่วนใหญ่มีอยู่ด้วยกันทั้ง ๔ แบบ คือ ๑) การเรียนรู้จากการมองเห็น (visual) ๒) การเรียนรู้จากการได้ยิน (aural) ๓) การอ่านและเขียน (read/write) และ ๔) การเคลื่อนไหว

(kinesthetic)^{๑๑} ตัวอย่างกิจกรรมทั้ง ๓ กิจกรรมนี้ ในมิติของหน่วยงานการบริการความรู้นับว่าเป็นประโยชน์ต่อผู้ใช้บริการอย่างมาก เพราะเป็นการถ่ายทอดความรู้จากตัวบุคคลที่อาจจะยังไม่มีเผยแพร่ในสื่อทรัพยากรรูปแบบเอกสารสิ่งพิมพ์ ไปสู่ผู้ใช้บริการผ่านการมองเห็นและการได้ยิน หากแต่ความรู้ที่เกิดขึ้นในลักษณะนี้ มักเป็นความรู้เรื่องใดเรื่องหนึ่งสั้น ๆ เนื่องด้วยข้อจำกัดของช่องทางสื่อสังคมออนไลน์ที่ไปเผยแพร่ไว้ ดังนั้น บรรณารักษ์จึงมีบทบาทเป็นผู้รวบรวมความรู้จากตัวบุคคลมารวบรวมให้เรียนรู้ในสื่อที่เรียกว่า หนังสือมนุษย์

แนวคิดการทำหนังสือมนุษย์ตามแนวคิดการดูแลรักษาข้อมูล

ในบทความนี้ผู้เขียนขอเสนอแนวคิดเพิ่มเติมบนพื้นฐานความเป็นไปได้ของเทคโนโลยีที่มีอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งเป็นการต่อยอดมาจากการดำเนินการในรูปแบบที่ ๒ คือการบันทึกวิดีโอจากผู้ที่เป็หนังสือมนุษย์ หรือสรรหาคลิปวิดีโอที่มีอยู่หลากหลายที่เผยแพร่บนยูทูป (YouTube) เนื่องจากโดยส่วนใหญ่คลิปวิดีโอมักถูกนำไปเผยแพร่บนยูทูป แต่ข้อจำกัดที่ควรพิจารณา คือการเรียนรู้ไม่ต่อเนื่อง กล่าวคือเมื่อผู้ใช้บริการดูคลิปวิดีโอั้น ๆ จบแล้ว ยูทูปจะนำเสนอคลิปวิดีโออื่น ๆ ให้ดูต่อทันที ซึ่งอาจไม่เกี่ยวข้องใด ๆ กับสิ่งที่กำลังเรียนรู้ ทำให้ความสนใจในการเรียนรู้ของผู้ใช้บริการถูกเบี่ยงเบนไป ส่งผลให้การเรียนรู้ขาดตอนไม่ต่อเนื่อง และหากเกิดบ่อยครั้งขึ้น อาจส่งผลให้เกิดการลดทอนศักยภาพในการพัฒนาตนเองของผู้ใช้บริการลงไปก็เป็นได้ นอกจากนั้นเนื้อหาความรู้ที่มีเผยแพร่บนยูทูป ไม่ได้มีความน่าเชื่อถือได้ทั้งหมด^{๑๒} ดังนั้น บรรณารักษ์จะทำหน้าที่ในการคัดเลือกข้อมูลเนื้อหาที่เป็นประโยชน์ เป็นเรื่องราวเกี่ยวข้องสอดคล้องกันนำมาจัดลำดับความสอดคล้องของเนื้อหาร้อยเรียงใหม่ให้อยู่ในรูปแบบหนังสือมนุษย์อิเล็กทรอนิกส์ (electronic human books) เพื่อให้บริการความรู้อย่างเป็นระบบ ซึ่งจะช่วยให้ผู้ใช้บริการสามารถเรียนรู้ไปตามเส้นทางที่จัดทำขึ้นอย่างเป็นลำดับ และมีความต่อเนื่องในการเรียนรู้ ตัวอย่างเช่น หนังสือห้องสมุดมนุษย์ของสำนักวิทยบริการและเทคโนโลยีสารสนเทศ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี^{*}

อย่างไรก็ตามการจัดให้บริการหนังสือมนุษย์ สำหรับแควตงห้องสมุดในประเทศไทย นับว่าเป็นนวัตกรรมใหม่ และเพื่อให้การจัดให้บริการเป็นประโยชน์แก่ผู้ใช้บริการได้อย่างมีประสิทธิภาพที่แท้จริง จึงจำเป็นต้องมีการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพ ซึ่งในบทความนี้ผู้เขียนขอเสนอกระบวนการบริหารจัดการโดยใช้แนวคิดการดูแลรักษาข้อมูล (data curation)

เนื่องจากการดูแลรักษาข้อมูล คือ กระบวนการพิจารณาข้อมูลที่มีอยู่แล้ว นำมาปรับวิธีการจัดระเบียบ และการดูแลตลอดวงจรชีวิตของชุดข้อมูลนั้น ๆ เพื่อให้ผู้ใช้บริการสามารถค้นหา เข้าถึง เพิ่มมูลค่า

^{๑๑} VARK Learn Limited. VARK Modalities: What do Visual, Aural, Read/write & Kinesthetic really mean?. Retrieved 17 October 2025, from: <https://vark-learn.com/introduction-to-vark/the-vark-modalities/>

^{๑๒} Lords University. YouTube and Education: Leveraging the Platform for Learning Beyond the Classroom. Retrieved 17 October 2025, from: <https://www.lordsuni.edu.in/blog/youtube-and-education>

*ดูตัวอย่างได้จาก <https://library.oarit.rmuti.ac.th/e-book/site/Human%20Library/book01/mobile/index.html#p=1>

และนำข้อมูลกลับมาใช้ใหม่ได้ในอนาคต^{๑๓} ซึ่งประโยชน์ที่ห้องสมุดได้รับมีหลายส่วน เช่น เพิ่มประสิทธิภาพในการทำงาน ลดค่าใช้จ่ายในการจัดเก็บข้อมูล สนองความต้องการของผู้ใช้บริการได้ตรงจุด และนำไปสู่การมีทัศนคติ และความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างผู้ใช้บริการกับห้องสมุด ทั้งนี้ การดูแลรักษาข้อมูล มีกระบวนการที่ต้องดำเนินการ ดังนี้

๑) การกำหนดกรอบการทำงาน (conceptualize) เป็นขั้นตอนการคิดวิเคราะห์ และวางแผน เพื่อระบุเป้าหมายของข้อมูลที่จะจำเป็นสำหรับการสร้างชุดข้อมูล ในที่นี้ข้อมูลที่ต้องการบริหารจัดการคือ หนังสือมนุษย โดยในเบื้องต้นคณะผู้บริหารควรกำหนดกรอบเนื้อหาที่จะนำมาผลิตหนังสือมนุษยให้ชัดเจน เพื่อให้สะดวกต่อบุคลากรที่จะนำไปดำเนินการ

๒) การรวบรวมข้อมูล (collecting) ขั้นตอนนี้เป็นการเลือกหนังสือมนุษยเข้ามาเก็บไว้ในชุดข้อมูล ซึ่งควรเป็นไปตามนโยบายที่ได้กำหนดเป้าหมายไว้ อาจดำเนินการในรูปแบบคณะทำงานเฉพาะที่มีการประชุมหารือ คัดเลือกบุคคลที่จะนำมาจัดทำเป็นหนังสือมนุษย และเริ่มกระบวนการเก็บรวบรวม คลิปีดีโอที่เกี่ยวข้อง การผลิตหนังสือมนุษยที่มีทั้งข้อความ เสียง และคลิปีดีโอ ในรูปแบบหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ โดยข้อมูลที่รวบรวมมาได้ต้องมีการประเมินความถูกต้อง และความน่าเชื่อถือในระดับหนึ่ง เพื่อการดูแลรักษา และการนำไปใช้ประโยชน์ได้ในระยะยาว

๓) การทำรายการข้อมูล (cataloging) เป็นขั้นตอนการระบุรายละเอียดข้อมูลของหนังสือมนุษยที่จะสามารถเชื่อมโยงกับชุดข้อมูลอื่น ๆ ที่มีอยู่ โดยการเพิ่มหรือกำหนดประเภทของสื่อ (media types) หรือประเภทของทรัพยากร (type of resources) ขึ้นมาสำหรับหนังสือมนุษยเป็นการเฉพาะ

๔) การนำเข้าข้อมูลสู่ระบบ (ingest) เป็นขั้นตอนการบันทึกรายละเอียดข้อมูลของหนังสือมนุษยเข้าสู่ระบบคลังข้อมูล หรือระบบใด ๆ ที่ห้องสมุดจัดเตรียมไว้ หากเป็นห้องสมุดที่ใช้โปรแกรมระบบห้องสมุดอัตโนมัติอยู่เดิม สามารถประยุกต์ใช้ร่วมกันได้

๕) การดูแลข้อมูล (cleansing) เป็นขั้นตอนที่ควรทำหลังจากการนำเข้าข้อมูลสู่ระบบทุกครั้ง เพื่อตรวจสอบ ความผิดปกติของข้อมูล เช่น รายการไม่ถูกต้อง มีคำสะกดผิด มีบางข้อมูลไม่ครบถ้วน หรือมี

^{๑๓} Data Curation?. [Online]. Retrieved 9 January 2025, from: <https://www.secodia.co/glossary/data-curation#:~:text=Examples%20of%20data%20curation%20include,suitable%20for%20the%20intended%20use>

Kearney, C. and Lawson, P. **Data Curation, Preservation, and Reuse**. [Online]. Retrieved 9 January 2025, from: <https://libguides.tulane.edu/datacuration#:~:text=Data%20Curation%20is%20the%20documentation,Accessible%2C%20I nteroperable%2C%20and%20Reusable>

Phegley, L. **Introduction to Data Curation**. [Online]. Retrieved 9 January 2025, from: <https://www.library.upenn.edu/rdds/work/data-curation>

Pratt, M. K. **What is data curation?**. [Online]. Retrieved 9 January 2025, from: <https://www.techtarget.com/searchbusinessanalytics/definition/data-curation#:~:text=Data%20curation%20is%20the%20process,group%20or%20the%20general%20public>

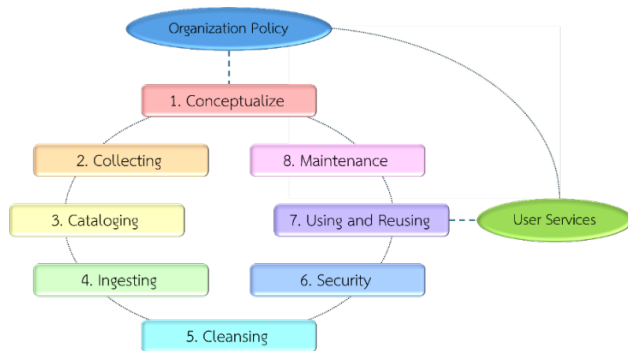
Tiwari, A. "Data curation: An opportunity for the libraries." In **MANLIBNET 2018: International Conference on Emerging Trends in Librarianship: Role of Libraries in Learning Environment At: IIM Trichy. India, 2018.**

ข้อมูลซ้ำซ้อน โดยห้องสมุด อาจกำหนดช่วงเวลาในการดูแลข้อมูลนี้เป็นระยะ เพื่อให้ชุดข้อมูลพร้อมใช้งานอย่างมีประสิทธิภาพอยู่เสมอ

๖) การป้องกันข้อมูล (security) เป็นขั้นตอนการดูแลข้อมูลให้มีความปลอดภัย ไม่สูญหาย หากเกิดกรณีฉุกเฉินต่าง ๆ และสามารถเรียกกลับมาใช้ได้เมื่อต้องการ เช่น การสำรองข้อมูลด้วยอุปกรณ์ที่นำเชื่อถือ การเก็บข้อมูลบนคลาวด์ (cloud storage) เป็นต้น

๗) การใช้ข้อมูลและการใช้ซ้ำ (using and reusing) เป็นขั้นตอนการเตรียมช่องทางให้ผู้ให้บริการสามารถเข้าถึงชุดข้อมูลได้โดยสะดวก หากห้องสมุดใช้โปรแกรมห้องสมุดอัตโนมัติในการรวบรวมข้อมูล ผู้ให้บริการจะสามารถเข้าถึงข้อมูลได้ผ่านทางระบบโอแพ็ก (OPAC - Online Public Access Catalog) อย่างไรก็ตามอนาคตหากข้อมูลมีปริมาณมากขึ้น กอปรกับความสามารถของ AI ที่เพิ่มมากขึ้นถึงระดับที่สามารถประมวลข้อมูลจากคลิปวิดีโอได้อย่างสมบูรณ์ บรรณารักษ์อาจยกระดับการทำงานในขั้นตอนนี้ด้วยการสร้างแบบจำลองโครงสร้างข้อมูล เพื่อให้ระบบคอมพิวเตอร์เรียนรู้เชิงลึก (deep learning) แล้วแปลงข้อมูลที่มีอยู่มาจัดรูปแบบข้อมูลวิธีใหม่ให้เหมาะกับใช้งานงานโดยเฉพาะ

๘) การบำรุงรักษา (maintenance) ในขั้นตอนสุดท้ายของวงจรการดูแลรักษาข้อมูล ซึ่งต้องให้ความสำคัญทั้งข้อมูล และเทคโนโลยีที่นำมาใช้ กล่าวคือข้อมูลต่าง ๆ เมื่อเวลาผ่านไปชุดข้อมูลบางอย่างอาจไม่ใช่ข้อเท็จจริงอีกต่อไป ซึ่งควรมีการนำออกจากระบบไปเสีย นอกจากนั้น เมื่อเวลาผ่านไปเทคโนโลยีและเครื่องมือใหม่ ๆ ย่อมมีการพัฒนาเพิ่มเติมประสิทธิภาพที่มากขึ้น บรรณารักษ์จำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนหรือจัดหาอุปกรณ์เครื่องมือมาใช้งานให้เหมาะสมกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปพร้อม ๆ กัน

ภาพที่ 4 ขั้นตอนการจัดให้บริการหนังสือมนุษยตามแนวคิดการดูแลรักษาข้อมูล
ที่มา: ดัดแปลงมาจากแนวคิดของ Amit Tiwari^{๑๔} และ Mary K. Pratt^{๑๕}

^{๑๔} Tiwari, A. "Data curation: An opportunity for the libraries." In **MANLIBNET 2018: International Conference on Emerging Trends in Librarianship: Role of Libraries in Learning Environment At: IIM Trichy**. India, 2018.

^{๑๕} Pratt, M. K. **What is data curation?**. [Online]. Retrieved 9 January 2025, from: <https://www.techtarget.com/searchbusinessanalytics/definition/data-curation#:~:text=Data%20curation%20is%20the%20process,group%20or%20the%20general%20public>

อย่างไรก็ตาม แนวคิดการดูแลรักษาข้อมูลที่อยู่ในรูปแบบหนังสือมนุษยที่นำเสนอนี้ หากพิจารณากระบวนการดูแลรักษาหนังสือมนุษยที่กล่าวมา หน้าที่ของบรรณารักษ์ในฐานะผู้ดูแลรักษาหนังสือมนุษยย่อมต้องเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากในบางขั้นตอนต้องอาศัยทักษะความรู้เกี่ยวกับการวิเคราะห์ข้อมูล วิศวกรรมข้อมูล รวมถึงวิทยาศาสตร์ข้อมูล โดยเฉพาะในขั้นตอนการใช้ข้อมูลและการใช้ซ้ำ ซึ่งต้องอาศัยการประมวลผลข้อมูลขนาดใหญ่ (big data) และระบบปัญญาประดิษฐ์มาช่วยในการเรียบเรียงข้อมูลที่มีอยู่แล้วมาเป็นข้อมูลชุดใหม่ที่เหมาะสมกับสถานการณ์ในปัจจุบัน ที่ไม่สามารถทำสำเร็จได้ด้วยคนใดคนหนึ่ง แต่ต้องอาศัยการทำงานเป็นคณะเพื่อทำงานผู้ดูแลรักษาข้อมูล ซึ่งแน่นอนว่าต้องได้รับการสนับสนุนจากผู้บริหารขององค์กรเป็นสำคัญ

ขั้นตอนการจัดให้บริการหนังสือมนุษย

บรรณารักษ์ หรือผู้ให้บริการหนังสือมนุษย จะมีบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบต่อการจัดให้บริการหนังสือมนุษยเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม แต่ยังคงสามารถนำวิธีการการจัดหาทรัพยากรสารสนเทศลักษณะเดิมมาปรับใช้ หากพิจารณาตามกระบวนการทำงานของห้องสมุดลักษณะเดิม การเปลี่ยนแปลงจะเกิดกับแต่ละส่วนงาน ดังต่อไปนี้

๑) การเลือกหนังสือมนุษย ในการจัดหาทรัพยากรสารสนเทศลักษณะเดิม นิยมใช้การสำรวจความต้องการของผู้ใช้บริการ หรือการเสนอแนะจากผู้ใช้บริการเป็นหลัก แต่การเลือกหนังสือมนุษยบรรณารักษ์สามารถเป็นผู้คัดเลือกเอง ซึ่งอาจพิจารณาจากกลุ่มเป้าหมายผู้ให้บริการขององค์กรเป็นอันดับแรก หรืออาจพิจารณาจากการขอใช้บริการจากผู้ให้บริการโดยตรง แล้วจึงคัดเลือกผู้ที่เหมาะสม เพื่อการติดต่อประสานงานขอนำมาดำเนินการจัดทำเป็นหนังสือมนุษย โดยอาจพิจารณาเลือกจากความโดดเด่น มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จัก หรือมีประสบการณ์โดยตรงเกี่ยวกับประเด็นที่กำลังเป็นที่สนใจในขณะนั้น

๒) การจัดทำหนังสือมนุษย ซึ่งในการจัดหาทรัพยากรสารสนเทศแบบเดิม จะอาศัยบรรณารักษ์และนักวิชาการ หรืออาจารย์ผู้สอนในสาขาวิชานั้น ๆ เป็นผู้ร่วมพิจารณาจัดหา แต่ในการจัดทำหนังสือมนุษย บรรณารักษ์อาจประชุมหารือกับทีมงาน พิจารณาวិธีการจัดทำหนังสือมนุษย ซึ่งอาจทำได้ใน ๓ ลักษณะ ดังนี้

๒.๑) จัดทำเป็นรายการหนังสือมนุษย เป็นการจัดทำรายชื่อของผู้ที่สมัครใจเป็นหนังสือมนุษย โดยอาจมีการให้ข้อมูลพื้นฐาน พร้อมทั้งบรรณความรู้ ความสามารถ ประสบการณ์ หรือความสนใจ ไว้เป็นหมายเหตุที่บันทึกข้อมูลอยู่ในระบบห้องสมุดอัตโนมัติไว้เท่านั้น

๒.๒) จัดทำเป็นคลิปวิดีโอ เป็นการจัดทำหนังสือมนุษยที่มีประเด็นเด่นชัด และเป็นประเด็นสำคัญมีผลกระทบที่ชัดเจนต่อผู้ให้บริการที่เป็นกลุ่มเป้าหมาย การดำเนินการนอกจากการติดต่อประสานงานกับผู้ที่จะมาเป็นหนังสือมนุษย ทีมงานจะต้องมีการออกแบบโครงเรื่อง หรือโครงร่างข้อคำถาม เพื่อส่งให้กับผู้ที่จะมาเป็นหนังสือมนุษยในแต่ละคราวเพื่อเตรียมตัวก่อนที่จะมีการจัดทำหนังสือมนุษย

๒.๓) จัดทำเป็นหนังสือมนุษยอิเล็กทรอนิกส์ เป็นการจัดทำหนังสือมนุษยที่นำเสนอเนื้อหาเป็นคลิปวิดีโอ โดยนำมาจัดลำดับการเล่าเรื่อง ซึ่งเป็นการต่อยอดจากการทำหนังสือมนุษยในข้อ ๒.๑ เพื่อให้การเรียนรู้เรื่องใดเรื่องหนึ่งครบถ้วนสมบูรณ์ในทุกมิติ การจัดทำหนังสือมนุษยด้วยวิธีการนี้ อาจเกิดจากการร้องขอจากผู้ให้บริการซึ่งเป็นประเด็นข้อความรู้ทั่วไป หาได้จากสื่อสังคมออนไลน์ต่าง ๆ บรรณารักษ์อาจทำหน้าที่ในการแสวงหาข้อมูลคลิปวิดีโอ มาจัดทำเป็นหนังสือมนุษยอิเล็กทรอนิกส์ ที่นำเสนอความรู้ตามลำดับในรูปแบบคลิปวิดีโอ เพื่อนำส่งบริการนี้ให้กับผู้ใช้บริการต่อไป

ทั้งนี้ไม่ว่าจะเลือกวิธีการทำหนังสือมนุษยแบบใด ต้องพิจารณาจากข้อเสนอของผู้ให้บริการที่เสนอความต้องการว่าอยากเรียนรู้ในประเด็นใดเป็นสำคัญ

๓) การจัดให้บริการหนังสือมนุษย จะขึ้นอยู่กับบริการร้องขอของผู้ใช้บริการ ซึ่งห้องสมุดสามารถจัดให้บริการได้ทั้งที่เป็นบริการโดยบรรณารักษ์ หรือผู้ใช้บริการค้นหาข้อมูลจากระบบห้องสมุดอัตโนมัติ โดยการให้บริการ และการใช้บริการจะแตกต่างกันไปตามลักษณะของหนังสือมนุษยที่ห้องสมุดมีอยู่ ยกตัวอย่างเช่น

๓.๑) ผลการค้นหาค้นหาเป็นรายการหนังสือมนุษย ผู้ใช้บริการจะต้องติดต่อบรรณารักษ์ เพื่อที่บรรณารักษ์จะดำเนินการติดต่อผู้ที่ป็นหนังสือมนุษย นัดหมายวัน เวลา และสถานที่ เมื่อถึงเวลาที่กำหนด ทั้ง ๒ ฝ่าย จะมาพบกัน ซึ่งอาจจัดให้พบเจอกันโดยตรง หรือพูดคุยผ่านการประชุมทางไกล ขึ้นอยู่กับความสะดวกที่ระบุไว้

๓.๒) ผลการค้นหาค้นหาเป็นคลิปวิดีโอ หรือเป็นหนังสือมนุษยอิเล็กทรอนิกส์ ผู้ใช้บริการจะสามารถใช้บริการได้ทันทีผ่านการคลิกลิงก์ที่ห้องสมุดจัดเตรียมไว้

อย่างไรก็ตามในการพูดคุยของผู้ที่เป็นหนังสือมนุษยกับผู้ใช้บริการแต่ละครั้ง บรรณารักษ์อาจขออนุญาตดำเนินการบันทึกวิดีโอ เพื่อนำไปทำเป็นคลิปวิดีโอ และหนังสือมนุษยอิเล็กทรอนิกส์ต่อไป นอกจากนี้หากบรรณารักษ์ดำเนินการผลสะท้อน (feedback) ภายหลังการใช้บริการด้วยทุกครั้ง ก็จะช่วยนำข้อมูลเหล่านั้นไปพัฒนาปรับปรุงการให้บริการมีคุณภาพและเกิดประโยชน์ต่อผู้ใช้บริการในอนาคต

สรุป

ห้องสมุดมนุษย เป็นนวัตกรรมการให้บริการความรู้ที่ห้องสมุดหลายแห่งได้นำมาเป็นอีกหนึ่งบริการเพิ่มเติมจากบริการที่มีอยู่เดิม โดยทรัพยากรที่ให้บริการ เรียกว่า หนังสือมนุษย ซึ่งเป็นการบอกเล่าถ่ายทอดความรู้ ประสบการณ์ จากผู้เชี่ยวชาญโดยตรง มีทั้งที่อยู่ในรูปแบบการพูดคุยสนทนาพบเจอกัน หรือรับฟังผ่านคลิปวิดีโอ หรือใช้งานผ่านหนังสือมนุษยอิเล็กทรอนิกส์ ทั้งนี้บทความได้นำเสนอกระบวนการจัดให้บริการหนังสือมนุษยตามแนวคิดการดูแลรักษาข้อมูล ทำให้เกิดประสิทธิภาพในการบริการที่ครอบคลุมตั้งแต่การกำหนดกรอบการทำงาน การรวบรวม การทำรายการ การนำข้อมูลเข้าระบบ การดูแลรักษา การป้องกันข้อมูล การใช้ซ้ำ และการบำรุงรักษา เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อผู้ใช้บริการ

บรรณานุกรม

- จักรกฤษณ์ สิริริน. **Human Library “ห้องสมุดมนุษย์” ตอบโจทย์ Generation Z.** [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๗ มกราคม ๒๕๖๘, จาก: <https://www.salika.co/2019/10/03/human-library-menneskebiblioteket/>
- จิบบกาแฟ. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๘ มกราคม ๒๕๖๘, จาก: <https://www.dusit.ac.th/owl/event-category/jubgafae/>
- จิราภา หอบันลือกิจ. **“ห้องสมุดมนุษย์” เมื่อเรื่องราวของมนุษย์เป็นเหมือน “หนังสือ”.** [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๗ มกราคม ๒๕๖๘, จาก: [https://risc.in.th/th/knowledge/ห้องสมุดมนุษย์-เมื่อเรื่องราวของมนุษย์เป็นเหมือน-หนังสือ#:~:text=“ห้องสมุดมนุษย์%20\(Human%20Library\),รวมไปถึงอาชีพที่มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน. แผนงานห้องสมุด. ห้องสมุดมนุษย์. \[ออนไลน์\]. สืบค้นเมื่อ ๗ มกราคม ๒๕๖๘, จาก: https://library.oarit.rmuti.ac.th/lib/humanlibrary](https://risc.in.th/th/knowledge/ห้องสมุดมนุษย์-เมื่อเรื่องราวของมนุษย์เป็นเหมือน-หนังสือ#:~:text=“ห้องสมุดมนุษย์%20(Human%20Library),รวมไปถึงอาชีพที่มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน. แผนงานห้องสมุด. ห้องสมุดมนุษย์. [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๗ มกราคม ๒๕๖๘, จาก: https://library.oarit.rmuti.ac.th/lib/humanlibrary)
- มิวเซียมสยาม. **Human Library ตอนที่ 5 “ลือกเกิดหิน”.** [ออนไลน์]. สืบค้นเมื่อ ๘ มกราคม ๒๕๖๘, จาก: <https://www.facebook.com/share/v/15joamWQb7/>
- สายสุตา ปันตระกูล, บรรพต พิจิตรกำเนิด และปริศนา มัชฌิมา. “ห้องสมุดสถาบันอุดมศึกษากับการเปลี่ยนผ่านจากพื้นที่จัดเก็บสู่พื้นที่การเรียนรู้.” **วารสารห้องสมุด.** ๖๙, ๑ (๒๕๖๘): ๕๕-๖๕
- สุภาณี เลิศจิระประเสริฐ. “ถอดบทเรียนห้องสมุดมนุษย์ ตอนแรงบันดาลใจสู่อาชีพ.” **วารสารวิชาการหอสมุดแห่งชาติ.** ๑๒, ๑ (๒๕๖๗): ๓๙-๕๔.
- About The Human Library. [Online]. Retrieved 7 January 2025, from: <https://humanlibrary.org/about/>
- Data Curation?. [Online]. Retrieved 9 January 2025, from: <https://www.secodi.co/glossary/data-curation#:~:text=Examples%20of%20data%20curation%20include,suitable%20for%20the%20intended%20use>
- Kearney, C. and Lawson, P. **Data Curation, Preservation, and Reuse.** [Online]. Retrieved 9 January 2025, from: <https://libguides.tulane.edu/datacuration#:~:text=Data%20Curation%20is%20the%20documentation,Accessible%2C%20Interoperable%2C%20and%20Reusable>
- Koley, S. “From Books to People: The Changing Role of Libraries.” **Information Research Communications.** 2, 2 (2025): 165-174.
- Lords University. **YouTube and Education: Leveraging the Platform for Learning Beyond the Classroom.** Retrieved 17 October 2025, from: <https://www.lordsuni.edu.in/blog/youtube-and-education>
- Maisal, A. “Human library: a worldwide movement for social change.” **Heritage.** 5 (2018): 78-82.

- Phegley, L. **Introduction to Data Curation**. [Online]. Retrieved 9 January 2025, from: <https://www.library.upenn.edu/rdds/work/data-curation>
- Pratt, M. K. **What is data curation?**. [Online]. Retrieved 9 January 2025, from: <https://www.techtarget.com/searchbusinessanalytics/definition/data-curation#:~:text=Data%20curation%20is%20the%20process,group%20or%20the%20general%20public>
- Tiwari, A. "Data curation: An opportunity for the libraries." In **MANLIBNET 2018: International Conference on Emerging Trends in Librarianship: Role of Libraries in Learning Environment At: IIM Trichy**. India, 2018.
- VARL Learn Limited. **VARL Modalities: What do Visual, Aural, Read/write & Kinesthetic really mean?**. Retrieved 17 October 2025, from: <https://vark-learn.com/introduction-to-vark/the-vark-modalities/>